

ZOFIA CHYRA

MODEL NAUCZYCIELA W ŚWIETLE USTAWODAWSTWA SZKOLNEGO KEN

Budowa nowego systemu oświaty z jej państwowo-patriotycznymi celami, wymagała uformowania kadry nowoczesnych nauczycieli. Publicyści i ideolodzy KEN podejmujący ten problem w latach 70-80 XVIII w. mieli do dyspozycji doświadczenia reformy szkolnictwa pijarskiego (z lat pięćdziesiątych) oraz teoretyczne wzory francuskie nakreślone w literaturze pedagogicznej lat sześćdziesiątych.

Wspólnymi cechami obu tradycji były wysokie wymagania stawiane nauczycielom, dotyczące ich postawy moralnej i kwalifikacji. Podczas gdy postulatory S. Konarskiego odnosiły się do grupy zakonnych nauczycieli pijarskich¹, projekty francuskie rozpatrywały cechy i działalność nowoczesnego nauczyciela na tle społeczeństwa i, co było zupełną nowością, dopuszczały do zawodu ludzi świeckich, posiadających rodziny².

W pierwszych latach działalności (1773-1776) Komisja skupiła wysiłki na organizacji sieci szkolnej, próbując problem nauczycieli rozwiązać fragmentarycznie, nie zdobywając się jeszcze na całościowe spojrzenie. Zasadnicze stanowisko Komisji zaczęło konkretyzować się na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII w. Towarzyszyła mu pedagogiczna publicystyka A. Popławskiego, A. Czartoryskiego, F. Bielińskiego, A. Sułkowskiego, H. Kołłątaja, J. Sniadeckiego, A. Kamińskiego, G. Piramowicza i S. Dupont de Nemoursa³. W 1781 r. został poddany ocenie

¹ *Ordinationes visitationis apostolicae [...] pro Provincia Polona Clericorum Regularium Pauperum Martis Dei Scholarum Piarum*. cz. IV. rozdz. 2: *O obowiązkach, zaletach i obyczajach nauczycieli i profesorów*. W: *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej*. Oprac. S. Wołoszyn. Warszawa 1965. T. 2 s. 572-573.

² H. Pohoska. *Rewolucja szkolna we Francji 1762-1772*, Warszawa 1933 s. 45, 51-56, 95 passim.; E. Perroy, R. Doucet, A. Latzeille [i in.], *Historia Francji*. T. 1. Warszawa 1969 s. 556-557; G. Duby, R. Mandrou. *Historia kultury francuskiej*. Warszawa 1967 s. 418-420.

³ A. Popławski. *O rozporządzaniu i wydoskonalaniu edukacji obywatelskiej projekt i tenże. Projekt na seminarium profesorów* W: *Pisma pedagogiczne A. Popławskiego*. Wyd. Tync. Wrocław 1957; A. Kamiński. *Edukacja obywatelska*. Warszawa 1774; F. Bieliński. *Sposób edukacji w XV listach opisany*. Warszawa

pedagogów *Projekt Ustaw na stan akademicki przepisanych*, w dwa lata później zaprzysiężono *Ustawy*, które opracowywano jeszcze do 1790 r.⁴

W ustawodawstwie Komisji i publicystyce dotyczącej problemu nauczyciela rysuje się kilka zasadniczych zagadnień. Nowy system oświaty obejmował szkoły różnych stopni; od szkółek parafialnych poprzez szkoły podwydziałowe i wydziałowe aż do stojących na czele szkolnictwa krajowego — Szkoły Głównej Koronnej oraz Litewskiej. Należało zatem zapewnić dopływ nauczycieli różnego szczebla, zabezpieczyć im byt, uregulować ich status społeczny, umożliwić zdobycie odpowiedniego przygotowania zawodowego.

Komisja nie traktowała nauczyciela jednostkowo. Ustalając jego prawa i obowiązki, widziała zawsze w nim jednego z członków stanu akademickiego. Przyjęła więc i realizowała praktycznie zalecenia francuskich ideologów szkolnictwa: Chaumeix, Coyera, La Chalatois, Pellisiera, a zwłaszcza Rollanda d'Erceville (*Comptendu aux chambres assémlées 1769*) zalecające utworzenie całej hierarchii szkolnej, rządzonej według własnych

1775. Wyd. S. Siedlecki. Kraków 1888; H. Koliątaj. *O wprowadzeniu dobrych nauk do Akademii Krakowskiej i o założeniu seminarium nauczycielów szkół wojewódzkich*. Bm. 1776; tenże. *Wybór pism naukowych*. Oprac. K. Opalek. Warszawa 1953, tenże. *Prawo polityczne narodu polskiego*. Warszawa 1790. Wyd. B. Leśnodorski, H. Wereszczycha. Warszawa 1962; A. K. Czartoryski. *Początkowy abrys plany edukacji publicznej*; I. Potocki. *Myśli o edukacji i instrukcji w Polsce ustanowić się mającej*. Oba projekty wyd. S. Kot. *Epoka Wielkiej Reformy. Studia i materiały do dziejów oświaty w Polsce XVIII w.* Lwów 1923; A. Sułkowski. *Projets que devroint être exécutés par la Commission d'Education*. Wyd. K. Morawski. *August Sułkowski a Komisja Edukacyjna*. „Kwartalnik Historyczny”. 25:1911 s. 75-79; tenże. *Prospekt wszystkich akademii, gimnazjów, kolegiów, wielkich i małych szkół w Polsce i na Litwie*. Wyd. S. Truchim w: *Szkice z historii szkolnictwa*. Warszawa 1935; G. Pirałowicz. *Powinności nauczyciela: Wybór mów i listów*. Wstęp i oprac. K. Mrozowska. Wrocław Kraków 1958; P. S. Dupout de Nemours. *Vues generales. Moyens d'etabilier les e'coles paroissiales (1774)* Arch. PAN Kraków. Rkps. 2220/I; tenże. *Education Nationale*. Bibl. im. Czartoryskich, Kraków. Rkps. 881 T. 1 s. 113 n; J. Śniadecki. *Korespondencja. Listy z Krakowa*. T. 1 (1780-1787) wyd. L. Kamykowski. Kraków 1932. T. 2 (1787-1807) ze spuścizny po Kamykowskim L. przyg. Chamcówna M. i Tync S. Wrocław 1954. *Komisja Edukacji Narodowej. Pisma Komisji i o Komisji. Wybór źródeł*. Zebra. i oprac. S. Tync. Wrocław 1954. Problem krystalizowania się modelu nauczyciela KEN poruszony został także w następujących opracowaniach: K. Mrozowska. *Walka o nauczycieli świeckich w dobie KEN na terenie Korony*. Wrocław 1956; J. Leniek. *Kandydaci stanu akademickiego. Przyczynek do dziejów szkolnictwa za czasów Komisji Edukacyjnej*. „Sprawozdanie gimnazjum w Tarnopolu za r. 1891”; Z. Kukulski. *Pierwsi nauczyciele świeccy w szkole wydziałowej lubelskiej w dobie KEN*. Lublin 1939; T. Mizia. *Sprawa nauczyciela szkoły elementarnej w czasach KEN*. „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 15:1972 s. 451-453; tenże. *Opiekuńczo-wychowawcza funkcja dyrektorów w szkołach KEN*. „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1970 nr 3 s. 24-26; H. Pohoska. *Wizytatorzy generalni KEN*. Lublin 1957.

⁴ Teksty Ustaw dla stanu akademickiego opublikował: J. Lewicki. *Ustawo-*

praw, mającej zagwarantowany byt niezależny od Kościoła i podporządkowanej pod względem naukowym uniwersytetom. Gorącym zwolennikiem odrębnego stanu akademickiego był A. Popławski, który uważał go za nieodzowny dla realizacji system jednolitej oświaty: „Osoby w takowym stanie umieszczone jedne będą miały obowiązki, jedną usługę, jeden cel zabawy i usiłowania”⁵.

Postulowany w *Projekcie Ustaw* z 1781 r. a następnie przyjęty przez *Ustawy* z 1783 r. i 1790 r. stan akademicki obejmował miał wszystkich trudniących się nauczaniem, w ramach systemu KEN, a także wysłużonych już emerytów i kandydatów na nauczycieli. W jego skład wchodzić mieli zarówno nauczyciele szkół parafialnych, podwydziałowych, jak i profesorowie stojących na czele szkolnictwa krajowego szkół: Głównej Koronnej i Litewskiej. Członkowie stanu akademickiego podlegać mieli swym własnym prawom — tzn. *Ustawom* KEN i w myśl założeń nie byli zależni od władzy kościelnej czy jakiegokolwiek innej niż Komisja. *Ustawy* zakładały możliwość znacznej kariery dla nauczycieli szkół podwydziałowych i wydziałowych. Dla najlepszych z nich — katedrę uniwersytecką osiągniętą drogą konkursu. Biografie najlepszych nauczycieli Szkół Przyglównych w Krakowie ukazują, że była to droga realna⁶. Natomiast, teoretycznie tylko, dostępna ona była i dla nauczycieli parafialnych.

Stan akademicki był otwartą korporacją. Przyjmowało się go składając przysięgę. Opuścić można było również łatwo, nie stosując się do przepisanych praw (np. przyjmując miejsce domowego guwernera). Dostępny był dla wszystkich, którzy pragnęli zajmować się nauczaniem w duchu KEN.

Skąd rekrutować się mieli nowi nauczyciele? Komisja liczyła się z brakiem odpowiednio przygotowanych kadr i w instrukcji z 1773 r. dla wizytatorów, zalecała wyselekcjonowanie spośród ex-jezuitów, ludzi młodych, wykształconych i chętnych do pracy w nowym szkolnictwie (pkt. 6). Tak więc do kształtującego się stanu akademickiego przeniknąć miała pewna ilość nauczycieli zakonnych. W tym też kierunku poszły *Ustawy* z 1783 r., które dopuściły do szkół KEN zakonników innych reguł (pijarów,

dawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej. Rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773-1793). Kraków 1925 oraz Tync. *Komisja Edukacji Narodowej*. Z. Kukulski. *Pierwiastkowe przepisy pedagogiczne Komisji Edukacji Narodowej z lat 1773-1776*. Lublin 1923.

⁵ Tync. *Komisja Edukacji* s. 323.

⁶ Jako przykład służyć może biografia prawnika Ks. Sebastiana Czochrona (1749-1819), który po latach pracy w szkole Nowodworskiego od 1776 r. i w Krzemieńcu, objął w 1790 r. katedrę procesu kanonicznego w Szkole Głównej Koronnej. M. Skorzeplanka, S. Czochron. *Polski Słownik Biograficzny* T. 4 s. 368-369; M. Chamcówna, M. Mrozowska. *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w l. 1764-1850*. Kraków 1965. T. 2 cz. 1 s. 89-90.

bazylianów, bożogrobców, misjonarzy, teatynów) wymagając od nich odbycia nauk przepisanych dla kandydatów, złożenia przysięgi i przyjęcia praw stanu akademickiego ⁷.

Obok nich do zawodu nauczycielskiego garnąć się mieli ludzie świeccy, bezzenni, synowie ubogiej szlachty, mieszczenie, a nawet w szkolnictwie parafialnym — chłopi. Zdobycie wykształcenia i „sposobu do życia” stanowić miało dla nich drogę do awansu społecznego. Do tradycyjnych już dróg szlacheckich: kariery w kościele, w wojsku, w palestrze i na dworze magnackim, dojść miało jeszcze nauczycielstwo — prowadzące (teoretycznie) do katedry uniwersyteckiej. Otwarcie drogi do szkolnictwa dla uzdolnionych jednostek ze wszystkich warstw społecznych stanowiło rodzimą próbę zaspokojenia ambicji niższych warstw. Ta sama droga otwierała się także przed mieszczanami, czującymi ograniczenie swych praw i możliwości awansu społecznego. Wykształcenie zdobyte w ramach seminarium dla kandydatów do stanu nauczycielskiego, nie przesądzało jeszcze o dalszym zawodzie kandydata, gdyż po odpracowaniu sześciu lat „z powinności” mógł on skierować się do intratnych zawodów: zdobyć uprawnienia geometry, pójść do palestry lub studiując medycynę, zostać lekarzem.

Możliwości kariery, które dawał stan akademicki otwierały się zarówno przed duchownymi, jak i świeckimi nauczycielami. Ci ostatni byli jednak nieliczni, jakkolwiek liczba ich zwiększała się z latami działalności Komisji ⁸.

Na postulowany typ pedagoga silny wpływ wywarła tradycja oświaty realizowanej przez duchownych. Zarówno projekty pijara A. Popławskiego, jak i kształt seminarium nauczycielskiego, kierowanego przez niego w latach 1780-1783 szły w kierunku licznego udziału zakonników w grupie nauczycieli, a także w ścisłych jej związkach z trybem życia zakonów nauczających. *Ustawy* dla stanu akademickiego z l. 1783 i 1790 zobowiązały wszystkich nauczycieli Komisji do wspólnego mieszkania w domu zgromadzenia akademickiego, prowadzenia wspólnej kasy i wspólnego stołu oraz przeznaczały im jednolity ubiór — togę, a poza szkołą strój klerycki. W ramach takiej wspólnoty wszelkie kontakty towarzyskie, zainteresowania i praktyki religijne nauczyciela podlegały ustawicznej kontroli. Jednakże, wbrew projektowi Popławskiego, *Ustawy* KEN zagwarantowały nauczycielom prawo do własności, do dysponowania zarówno majątkiem ruchomym, jak i nieruchomościami. Jedynie w przypadku śmierci bez

⁷ Lewicki. *Ustawodawstwo szkolne* s. 213 (§13).

⁸ Zwiększający się udział nauczycieli świeckich w szkołach KEN przedstawiła Mrozowska. *Walka o nauczycieli* s. 242-243: W l. 1782/1783 świeccy stanowili zaledwie ok. 18% wszystkich uczących w szkolnictwie KEN, w 1788/1789 — ok. 56%, a w l. 1792/1793 już ok. 62%.

testamentu lub przed upływem sześciu lat pracy „z powinności” dziedziczyć miało zgromadzenie.

Jakkolwiek *Ustawy* nie zawierały jasno sformułowanego zakazu małżeństwa, to w ramach wspólnego domu nauczycieli niemożliwe stawało się życie rodzinne, Komisja zabroniła przebywania w domach zgromadzeń rodzinom nauczycieli. Ustawodawstwo i praktyka Komisji szły wyraźnym torem zaleceń Popławskiego, który za najodpowiedniejszy dla nauczycieli widział stan klerycki. W stanie akademickim liczny był udział zakonników. Komisja stopniowo wprowadzała świeckich do szkół, licząc się z konserwatywną opinią publiczną. Tej też sile tradycji przypisać należy wpływ na krystalizujący się model nauczyciela, nie odbiegający daleko od wzorów zakonnych.

Nowoczesny nauczyciel winien być należycie przygotowany zawodowo, tzn. winien oprócz stale uzupełnianego ogólnego wykształcenia, posiadać przygotowanie pedagogiczne. Temu celowi służyć miało wczesne zaznajamianie uczniów z tą pracą — poprzez funkcje dyrektorów, a następnie kształcenie i praktyka w seminarium nauczycielskim (dla szkół wydziałowych i podwydziałowych oraz parafialnych). Nauczyciel winien posiadać gruntowne wykształcenie, by móc uczyć przedmiotów niezależnie od swych zamiłowań, jak tego wymagała sytuacja w szkole. Komisja postulowała także przygotowanie nauczyciela do środowiska, w którym będzie działał. Nauczyciele parafialni winni posiadać wiedzę rolniczą, początki geometrii itp.⁹

Niemniej ważne były zalety moralne, „dobre obyczaje” nauczycieli. Konarski wymagał, aby łączyli oni serdeczne, ludzkie, ale krytyczne i sprawiedliwe nastawienie do uczniów z dużymi zaletami osobowości i cechami dobrych dydaktyków. Do tej rodzimej tradycji nawiązywała Komisja. Projekty Popławskiego, a następnie *Ustawy* akcentowały obok spraw zawodowych pobożność nauczycieli, udział w praktykach religijnych, zachowanie się spokojne i stateczne. W tym też celu szły zalecenia generalnych wizytatorów KEN, którzy próbowali rozładowywać istniejące napięcia i nie zrażać do nowego systemu szkolnego konserwatywnej opinii szlacheckiej.

Komisja, tworząc stan akademicki, zadbała o materialną niezależność swych nauczycieli. Projekty Popławskiego i Massalskiego zakładały stopniowy wzrost pensji nauczycielskiej w miarę upływu lat pracy, a po dwudziestu latach lub w przypadku kalectwa — emeryturę. *Ustawy* z 1783 i 1790 r. poszły tym śladem. Nauczyciele żyjący w ramach zgromadzenia część pensji przeznaczali na wspólny stół, resztę zaś otrzymy-

⁹ W tym kierunku szły zalecenia G. Piramowicza. *Powinności nauczyciela* s. 72-99.

wać mieli do rąk własnych i mogli swobodnie nimi dysponować. Dla wyróżniających się nauczycieli przewidziano nagrody od KEN. Aby uwagę nauczycieli całkowicie skierować na pracę w szkole, zakazano im pod groźbą oddalenia ze stanu akademickiego, przyjęcia miejsca domowego nauczyciela. Dopuszczano natomiast możliwość dorabiania sobie prywatnie lekcjami za zgodą rektora.

Tworząc nowy model nauczyciela Komisja wiele uwagi poświęciła miejscu nauczyciela w społeczeństwie. Wprawdzie *Ustawy* stanu akademickiego z 1783 i 1790 r. zabraniały nauczycielom sprawowania urzędów i funkcji publicznych, które by odrywały ich od szkoły, to jednak zaakceptowane przez Komisję zalecenia Piramowicza — *Powinności nauczyciela* (1787) rysowały szeroki program działania. Książka przeznaczona w zasadzie dla nauczyciela parafialnego, bardziej zdanego na własne siły, zawierała wskazówki aktualne dla wszystkich uczących. Nauczycielowi przeznaczała wiodącą rolę w upowszechnianiu oświaty, zdobyczy nauk i co za tym idzie w przekształcaniu społeczeństwa w duchu racjonalizmu. Ostatecznym zaś celem tych działań miało być szczęście Ojczyzny.

Realizując tak zaszczytne cele nauczyciel stykać się miał z przedstawicielami całego społeczeństwa. Od arystokracji aż do chłopów. Niezmiernie ważne, w społeczeństwie o silnie zaznaczonych w świadomości współczesnych różnicach stanowych, były próby wzmocnienia prestiżu zawodu nauczyciela. Zawód ten nie cieszył się w Rzeczypospolitej szlacheckiej uznaniem. Stąd też deklaracje Komisji zawarte w *Ustawach*, ukazujące zaszczytne cele pracy nauczyciela i wpajające szacunek dla niego¹⁰.

W modelu nauczyciela — postulowanym przez Komisję — ścierały się zarówno tendencje świeckie, traktujące hierarchię szkolną niezależnie, otwierające przed nauczycielem możliwości kariery osiągniętej dzięki swemu wykształceniu i pracy, jak i silne tradycje zakonne. Nawiązywały do nich zwłaszcza zewnętrzne cechy życia w zgromadzeniach akademickich. Jakkolwiek przyjęty model był próbą kompromisu między nimi, był jednak pierwszym spojrzeniem w tej skali na grupę zawodową nauczycieli. Do wypracowanych wówczas koncepcji nawiązywać miało szkolnictwo Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego.

¹⁰ Kukulski. *Pierwiastkowe przepisy* s. 22-23; Lewicki. *KEN w świetle ustawodawstwa szkolnego*. Warszawa 1923 s. 22-23; Mrozowska wstęp do: *Piramowicz G.* s. LXXIII; E. Podgórska. *Zagadnienia pedagogiczne w polskim czasopiśmiennictwie II poł. XVIII w.* „Studia Pedagogiczne” T. 2:1956 s. 137; J. Hulewicz. *Opinia publiczna wobec KEN*, W: *Studia z dziejów kultury polskiej*. Warszawa 1949 s. 401 n., W. Smoleński. *Zywioty zachowawcze i Komisja Edukacyjna W: Pisma historyczne*. T. 2 Kraków 1901 s. 95 n; Z. Szybalska. *Głosy społeczeństwa w kwestii wychowania i nauki czasów KEN*. „Muzeum”. R. 13:1916 s. 339 n.

LE MODÈLE DE L'ENSEIGNANT À LA LUMIÈRE DE LA LÉGISLATION
SCOLAIRE DE LA COMMISSION D'ÉDUCATION NATIONALE

R É S U M E

La construction d'un nouveau système de l'instruction publique, entreprise en Pologne dans la seconde moitié du XVIII^e s. par la Commission d'Éducation Nationale nécessitait la formation de cadres d'enseignants modernes. A la suite d'une discussion (essais, articles, etc.) animée par les membres de la Commission, par les pédagogues et par certains aristocrates éclairés, dans les années 1770-1790 commença à se concrétiser le modèle de l'enseignant, accepté par la Commission et contenu dans le Projet des Lois de l'État Académique de 1781 ainsi que dans les textes des Lois de 1783 et 1790. Le modèle en question avait été influencé par les traditions de l'enseignement organisé par les religieux et réformé vers le milieu du siècle par le piariste S. Konarski, de même que par les conceptions théoriques de l'instruction laïque proposées par la littérature pédagogique française des années soixante. En suivant le modèle français, on a établi une hiérarchie scolaire polonaise et tous les enseignants, depuis les instituteurs des écoles paroissiales jusqu'aux professeurs universitaires, se trouvèrent englobés dans un état académique, indépendant de l'Église, ayant sa subsistance matérielle assurée et régi par ses propres lois. Des hommes jeunes et célibataires eurent accès à cet état, sans égard pour leur origine sociale.

Une certaine imitation de la vie des réguliers apparut dans quelques traits extérieurs adoptés dans les groupes académiques: maison et table communes, pratiques religieuses, tenue de clercs obligatoire. Les enseignants dans les communautés furent privés de famille et de toute possibilité d'action étendue au sein de la société. Comme les enseignants convenablement préparés faisaient défaut, de nombreux religieux — ex-jésuites, piaristes, basilien, membres de l'ordre du Saint-Sépulcre, ect. — y pénétrèrent. La Commission d'Éducation Nationale mit l'accent sur la préparation professionnelle et morale des enseignants; elle élaborait aussi un système de leur formation. Elle leur ouvrit la carrière universitaire, accessible par l'assiduité dans le travail. On essaya ainsi de rendre possible une promotion sociale à de nombreux représentants de la noblesse appauvrie, de la bourgeoisie et même aux paysans — instituteurs d'écoles paroissiales. Bien que les solutions proposées par la Commission d'Éducation Nationale eussent le caractère d'un compromis, pour ménager les susceptibilités de la noblesse conservatrice, elles constituèrent une première tentative, sur une si vaste échelle, d'envisager le groupe professionnel d'enseignants et les conceptions lancées alors, durent en grande partie féconder les idées des organisateurs de l'enseignement polonais de la première moitié du XIX^e s.